

K některým úkolům sociologie literatury

(Náčrt problematiky společenské recepce literatury)

HANA BRÁBLÍKOVÁ

Ústřední vědecko-metodický kabinet knihovnictví,

Praha

Pro naši sociologii literatury je nedávné téměř dvacetileté přerušení jejího vývoje citelnější, než se zdálo. Právě totiž v době, kdy se odmlčela sociologie československá, došlo ve světě k široké diferenciaci sociologických oborů a směrů — narostly nejen do šíře, ale změnilo se i základní zaměření: od původní ryze filosofické báze se sociologie rozšiřuje směrem k oborům exaktnějším, osamostatňuje a profesionalizuje se metodologicky, opírá se o empirické výzkumy blízkých oborů, ač prvotní kontakt s filosofií neztrácí.

Počátky české literární sociologie spadají do období meziválečného¹ a jednak jsou reprezentovány marxisticky orientovanými literárními historiky a kritiky (Václavek, Teige, Kurt Konrad), kteří hodnotící měřítko odvozují především z míry přesnosti odrazu vnější reality, jednak problematika literární recepce patří do oblasti zájmů českých strukturalistů, pro které čtenářská realizace díla je organickou součástí literární struktury. Patří sem především dvě základní práce: J. Mukařovského *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*² se týká sociologie estetická, práce Felixe Vodičky *Literárně historické studium ohlasu literárních děl*³ je aplikací literárně historické metody na problematiku literárně kritické recepce literárního díla.

Ke konci války a po válce se objevují snahy po navázání kontinuity v oboru literární sociologie,⁴ ale než je bylo možno rozvinout v koncepci, přichází dvacetiletí, kdy nastalo nejen nové přerušení vývoje, ale i zdiskreditování sociologie oním zkreslujícím sociologizováním v literatuře

50. let. Proto je třeba dnes navázat vlastně dvakrát přerušený vývoj literární sociologie domácí a orientovat se co nejrychleji ve světové literárně sociologické literatuře, proto bylo zpočátku třeba rehabilitovat i sám pojem sociologie literatury.

Objevilo-li se v posledních dvou letech několik článků na toto téma, jejich především filosofické zaměření znamená i to, že tyto první kroky jsou spíše ohledáváním terénu a naznačováním cest než skutečným programem.⁵ Jeho vytvoření ovšem není ani možné bez předchozího zmapování terénu; a dále u oboru uchopitelného z tolika úhlů je nutná více než jinde práce v kontaktu, v diskusi, neboť možnost uchopení problematiky z rozmanitých stran se neobejde bez koordinace úkolů.⁶

V oboru literární sociologie jde v podstatě o rozlišení dvou základních oblastí:

1. struktury literárního díla, neboť společenská realizace literárního díla je její součástí;
2. složitě strukturované oblasti sociální, ve které se společenská realizace literárního díla uskutečňuje.

Oblast společenské recepce literárního díla zasahuje řadu tematických okruhů. Uvedme některé základní:

a) Vztah umělec — čtenář. (Míra a forma přizpůsobení se autora čtenáři a naopak. Problematika literární konvence.)

b) Problematika estetického a mimoestetického vnímání literatury jako součást širší problematiky sociologie četby a čtenáře.

¹ Dílčí problematika sociologie umění, orientovaná převážně psychologicky a filosoficky, se objevovala už před válkou ve studiích O. Zicha, O. Fischera, F. Drliny, J. Hrubana.

² J. Mukařovský, *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*, Praha 1935.

³ *Slovo a slovesnost VIII*, 1941, s. 113.

⁴ Práce E. Chalupného, *Literární historie a sociologie*, Jan Pohořelý, Praha 1944.

⁵ O takovou spolupráci se snaží např. časopis *Orientace* — dát příležitost k diskusi (např. diskuse *Pohyb hodnot a naše přítomnost*, *Orientace* 1966, č. 4, s. 30), která zároveň připomíná, že právě

v oboru literární sociologie se nelze obejít bez spolupráce v týmu, který nejen sdružuje pracovníky rozmanitě zaměřené, ale má možnost organizovat i empirické výzkumy.

⁶ Vesměs filosoficko-estetické spekulativní zaměření nejnovějších studií, na druhé straně pak řada empirických výzkumů v oblasti kultury, často bez návaznosti, náhodných a nedostatečně teoreticky fundovaných, rovněž svědčí o vhodnosti zřízení instituce, která by nejen tuto práci koordinovala a dala jí určitou koncepci, ale byla by i základnou lepších možností práce a spolupráce v oblasti teorie i empirie.

c) Společenská skutečnost jako půda pro recepci literatury. Gnoseologická problematika recepce literatury. Sociální podmíněnost motivace četby.

Pokusíme se je nyní alespoň schematicky rozvést: Všimněme si nejprve problematiky vztahu autora a společenského konzumu literárního díla, a pak podrobněji rozvedeme problematiku sociologie četby.

Autor předkládá publiku určité kvality. Obecnou společenskou recepci díla pak zpravidla určí míra jejich konvence. Čím je dílo méně konvenční, tím tížeji se prosazuje jeho obecná čtenářská recepce, neboť tvůrčí autorská osobnost se více či méně odlišuje od dobové konvence.⁷ Budeme z tohoto hlediska sledovat aktivitu a pasivitu čtenářů i základní teoretická východiska společenské transformace literárního díla jako jevu estetického i společenského.

Schéma, naznačující, že čím je literární dílo progresivnější a čím nověji, esteticky výrazněji zprostředkuje v uměleckém tvaru nové prvky společenské skutečnosti, tím progresivněji potom zpětně působí ve společenské praxi, mechanicky opomíjí rozmanitost čtenářské aktivity, rozmanitost úrovně čtenářského publika i rozmanitost společenské motivace četby.

Progresivita i retardační vlivy a posuny v literatuře nejsou jen věci literatury samé, ale souvisí s oblastí sociální transformace literatury, se společenskou recepcí literatury. Neboť teprve ve společenské realizaci (a to nejen aktuálně, ale i historicky pojaté) je literární proces dovršen. Je tedy literární publikum součástí literární struktury, je jejím aktivním činitelem.

Tak, jako je literatura tvůrčím aktem, je — i když v poněkud jiném smyslu — tvůrčím i proces recepce literatury. Stejně jako tvůrčí osobnosti literatury předjímají vývoj společnosti v progresivním tvaru literárním, je po této stránce diferencován i proces recepce. Požadavky širšího publika znamenají spíše tlak ve smyslu retardace (touží po fondu osvědčených hodnot, nemůže chtít něco, co dosud nepoznalo). Požadavky vyšší čtenářské kategorie jsou v oblasti literární recepce tvůrčím činem, neboť to nové, co litera-

tura přináší, potřebují, a proto si progresivitu literárního díla vynucují.

Samozřejmý předpoklad, že každý občan je nebo by mohl být konzumentem umění, zkresluje objektivní pohled na literární publikum, na jeho úroveň, tedy i na jeho potřeby a požadavky. Je proto nutné čtenářské zájmy poznávat, a teprve na základě toho provést kategorizaci čtenářů a odlišit je od nečtenářů; stejně tak je třeba nedělit z čtenářského hlediska literaturu pouze na zábavnou a uměleckou, ale pochopit tyto funkce ve vztahu k funkci estetické a spolu s ní ve složité situaci společenské realizace literárního díla. Funkce zábavné literatury se pak bude z čtenářského hlediska rozpadat na oblasti, jejichž typologii je možno provést na základě teoreticky připraveného výzkumu. (Je například třeba zkoumat, do jaké míry je estetická funkce literatury z hlediska individuální čtenářské konkretizace relativní, zkoumat proměnlivost forem recepce dobové zábavné literatury, v souvislosti se společenskou motivací četby zkoumat i společenskou podmíněnost literárního snobismu.)

Cílem výzkumu takto chápané společenské funkce literatury by pak bylo naznačit progresivní tendence těchto potřeb právě soustředěností na motivace současných požadavků literárního konzumenta (zjišťovat příčiny retardační tendence u nižších kategorií čtenářů a zobecnit požadavky progresivních vrstev čtenářů).

Je-li tento vztah progresivity uměleckého díla v souladu s požadavky čtenářů nejvyšší kategorie (teprve detailním rozbořením lze na základě kategorizace čtenářů a vydělení nejvyšší kategorie nalézt podstatu tvůrčí spolupráce autora a konzumenta), je v nižších čtenářských vrstvách situace kvalitativně odlišná. Zatímco v úzké horní vrstvě čtenářů je touha po nových hodnotách vhodnou půdou pro umělecké dílo, v mnohem početnějších vrstvách nižších (zde by bylo zajímavé a potřebné na základě empirických výzkumů vypracovat čtenářsko-sociální stratifikaci) je umělecké dílo přijímáno prostřednictvím konvencí, společenské faktory (literární módy šířené v širokých okruzích pomocí prostředků kulturní komunikace, literární módy v užších společenských a pracovních kolektivech) působí a násobí

⁷ Problematikou konvencí v literatuře se zabývá stať A. Okopieň-Slawinské, *Úloha konvence v literárně historickém procesu*, Česká literatura 1967, č. 2, s. 97.

zastření individuální motivace a nahradí ji netvůrčí konzumpcí v kolektivu, kde se vnímají často povrchní, konvenční rysy uměleckého díla. U tohoto typu hromadného vnímání se stírají estetické hodnoty uměleckého díla, které může být degradováno na konzumní zboží tím, že si konzument vybere jen líbivý povrch a postaví je tak naroven literatuře komerční. Tedy potřeba autorského postoje vnucovat uměleckou literaturu publiku bez ústupků jeho vkusu (kromě určité nutné míry konvence, na níž závisí míra srozumitelnosti uměleckého díla) a intenzivní potřeba nového — tedy potřeba autorské fantazie — představují základní podmínku tvůrčí spolupráce mezi autorem a čtenářem. Zdá se zároveň, že estetická funkce uměleckého díla má mnohem užší publicitu či srozumitelnost, než jak se donekdávna — ke škodě objektivní práce na tomto úseku — soudilo. V nejpočetnějších vrstvách čtenářů — a to jsou právě střední a nižší čtenářské kategorie (dělítkem pro současnou praxi by bylo několik ukazatelů: nejen vzdělání, společenské zařazení, ale i úroveň, zájmy a dispozice jednotlivce) — je nejvíce zastoupena oblast zábavné literatury. Autorova ctižádost mít úspěch v širokých vrstvách zároveň často znamená ústupky jejich vkusu. Diskredituje se tak nejen umění, ale i role dobré zábavné literatury, napsané pouze za tímto účelem.

Masové sdělovací prostředky (rozhlas, televize, tisk) mají pro vrstvy intelektuálně vyspělé, označené jako čtenáři nejvyšší kategorie, především informativní funkci; pro vrstvy pasivnější, ovlivnitelné módami, jsou tyto sdělovací prostředky nejen zdrojem informací, ale zároveň z velké části uspokojují i jejich kulturní potřeby. Otázka, zda masové sdělovací prostředky neomezují kulturní aktivitu lidí, souvisí už se zmíněnou problematikou individuálních dispozic jednotlivců. Jistě se výše jmenované vrstvy na ně více soustřeďují (odpovídá tomu i statistika majitelů televizorů); to však nutně neznamená, že masové sdělovací prostředky otupují jejich aktivitu. V těchto vrstvách čtenářů převládala pasivita ve výběru zábavy i dříve. Četba „podle tematiky“ prozrazuje i pasivní a neindividuální motivaci výběru četby. Například čtenáři nižší kategorie

(podle výsledků výzkumu společenské funkce knihoven, který provedlo oddělení pro výzkum ÚVMKK Státní knihovny ČSSR v letech 1966—67) se dovidají o knihách a půjčují si knihy především od známých, nejsou tedy v první řadě ovlivněni rozhlasem a televizí. Průkazný materiál o kvalitních změnách v oblasti zábavy a kulturních zájmů by vyplynul z výzkumu založeného především na srovnání předchozí situace (situace před rozšířením masových sdělovacích prostředků — konzumace jiných lidových zábav — lidové kabarety a divadla, programy v pivnicích, četba tzv. brakové literatury) se situací nynější; dokázal by, zda je pasivita určitého druhu konzumentů konstantní a daná určitou úrovní jejich intelektuálního a citového fondu.

S tím souvisí další otevřená otázka problematiky čtenářského přijímání neautentického umění v poměru k umění autentickému — vycházíme-li z předpokladu, že rozdíl mezi autentickým a neautentickým uměním není „v uměleckých typech, ale v rozdílu účinků na čtenáře“.⁸ Jedním z úkolů sociologie literatury je tedy tuto otázku zkoumat a domýšlet, eventuálně přehodnotit obvyklé schéma:

umění autentické = vyšší umění
umění neautentické = nižší umění

Hierarchie autentického umění je v tomto kontextu problematická, neboť i neautentické umění může vyvolat za určitých okolností pocity podobné pocitům vyvolaným uměním autentickým a naopak, z autentického umění se v rukou čtenáře, který si vybere jen některé povrchní rysy, stane prostředek zábavy na stejné úrovni, jako je běžná komerční literatura (sem spadá i problematika digestů). Kde instinkt čtenáře nejvyšší kategorie spolupracuje s tvůrčí autorskou osobností, tam je situace u nižších vrstev složitější. Intelekt a předpoklady pro senzuální vnímání (vnímání individua) podmiňují i určitý typ recepce literárního díla — zda zážitek z konvenční zábavy je v rámci individuální zkušenosti citovým zážitkem (např. emocionální působení kýče), či zda ve čtenářské konkretizaci má odraz stejně banální (je pouze praktickým nástrojem např. pro ukrácení času bez citového zážitku). Může převažovat i střední poloha:

⁸ Bedřich Baumann, *Umělec jako specializovaný společenský myslitel*, Sociologický časopis 1967, č. 1, s. 82.

napodobivost, nesamostatnost ve vlastním výběru a úsudku (čte to, co čtou ostatní, opakuje jejich pocity a přejímá i banální situace z literatury jako návod pro vlastní jednání). V tomto ohledu je schéma funkce tzv. zábavné literatury už svou podstatou zkreslující, neboť i jeho recepce je nutně schematická. Domýšlení do polohy vlastní životní zkušenosti či navození určité nálady těžko vyvolá schéma komerčního literárního díla.

Právě tak, jako podstatou tohoto druhu literatury je banální schéma vylučující individuální uchopení, vylučuje schéma i individuální čtenářskou motivaci. Ta bývá obvykle společenská (od vlivu malého kolektivu až po psychózu konvenčních mód, s jakou se šíří popularita jednotlivého díla či celých tematických oblastí). Podstata problematiky je tedy v míře účasti, v individuální soustředěnosti čtenáře a v kvalitě autenticity jeho vlastní osobnosti. Je tedy tvůrčí účast čtenáře podmíněna kvalitou jeho individuální připravenosti dílo vnímat. Při neosobním pasívním vnímání se estetický účinek uměleckého díla sebevyšší úrovně neutralizuje. Neboť jen individuum může vzdorovat společenské konvenci (u nás tradičně označované jako „měšťáctví“, „maloměšťáctví“), která vzniká z pasívní přizpůsobivosti skupině a jejím zvyklostem, ať už z neschopnosti, ze společenské citlivosti či z pohodlnosti.

Máme-li zkoumat problematiku čtenářských zájmů, nemůžeme opominout její příčiny společenské — tedy složitý a obtížně zachytitelný proces společenské realizace literárního díla, ať už jde o praktickou aplikaci hlediska filosoficko-antropologického (literatura jako zdroj vnitřního světa člověka, literatura jako výchovně etický činitel), o hledisko společensko-politické (literatura jako prostředek v ovlivnění občanské a pracovní úrovně), či o zprostředkování oblasti duchovního bohatství minulosti i jeho současného vývojového stupně. Proces společenské realizace literárního díla, v němž se literární dílo dovršuje, může být uchopen z hlediska společnosti jako většího kolektivu nebo společenských skupin v určité době a společenské situaci, tedy za určitých objektivních podmínek. Tyto podmínky se přeskupují a vytvářejí určité situace, v nichž se literární dílo promítne buď jako přirozená potřeba nebo jako

móda. Krajní skupinou je v tomto pojetí nejvyšší kategorie čtenářů, ve které společenské faktory motivace i realizace jsou vedeny individuálními zájmy; tato skupina je však tak málo početná, že obliba literárního díla se zde neprojeví ani jako móda, ani jako obliba obecnější. To by určité literární dílo muselo sestoupit do početnějších kategorií nižších.

S realizací literárního díla v oblasti společenské těsně souvisí i samo konkrétní vnímání individua. Individuální vnímání uměleckého díla nejen transformuje samu vnímající bytost, ale rozmanitými formami se začleňuje do složité oblasti sociální. Tvůrčí akt kontaktu díla a čtenáře tedy kulminuje aktem tvůrčího přístupu čtenářské individuality, v němž čtenář jednak svou volbou, jednak svou citovou a intelektuální účastí společenskou konkretizaci literárního díla dovrší, neboť literární dílo realizuje v neopakovatelném uchopení svou subjektivní zkušeností.

Резюме

Гана Брабликова: К некоторым задачам социологии литературы

В работе говорится о двух основных течениях литературной социологии междувоенной, чешский структурализм, для которого общественная реализация литературного произведения является органической составной частью литературной структуры (Ян Мукаржовек, Феликс Водичка) и марксистско ориентированной литературной историей и критикой (Карел Теиге, Бедржих Вацлавек), для которой мерой ценности литературного произведения является точность отражения внешней реальности.

Современные задачи литературной социологии должны исходить из актуальных потребностей, назначенных специфическими условиями чешской литературной социологии, данными в особенности последним двадцатилетием ее развития.

В работе автор прежде всего обращает внимание на проблематику общественного приема литературного произведения, в особенности отношения между художником и читателем (в связи с тем проблематики литературной конвенции). Далее обращает внимание на проблематику эстетического и внеэстетического приема литературного произведения и намечает ее социальную обусловленность. (В связи с этой проблематикой намечает основные критерии для назначения читательских категорий.) Индивидуальное внимание художественного произведения как составной части собственной конкретизации литературного произведения постигается в связи с исторически обусловленной социальной динамикой литературного произведения.

Summary

Hana Bráblíková: On the Tasks of the Sociology of Literature

The paper presents two basic trends of the interwar literary sociology, i. e. the Czech structuralism, for which the social realization of a literary work is an organic part of the literary structure (Jan Mukařovský, Felix Vodička) and the literary history and criticism based on Marxist conceptions (Karel Teige, Bedřich Václavěk), for which the exactness of the reflection of the exterior reality represents the value measure of the literary work.

The contemporary tasks of the Czech literary sociology must proceed from topical needs determined by specific conditions of

the Czech literary sociology, given especially by the last two decades of its development.

In the paper attention is paid especially to the problems of social reception of the literary work, particularly to the relation between the writer and the reader (and, in connection with it, to the problems of literary convention). Further, the problems of the esthetic and the non-esthetic reception of the literary work are dealt with and its socially conditioned character is indicated. In connection with these problems, the fundamental criteria for determining the reader's categories are mentioned. The individual perception of the work of art as a part of the virtual concretization of the literary work is conceived also in connection with the historically conditioned social dynamics of the literary work.